

ks. Wojciech Misztal

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

**REALIZACJA OCZEKIWAŃ BOGA WOBEC LUDZI
JAKO PODSTAWOWY WARUNEK UPORANIA SIĘ
Z KRYZYSEM EKOLOGICZNYM:
LAUDATO SI' O ROLI DUCHOWOŚCI**

Abstract The implementation of the God's expectations as the fundamental condition to deal with the ecological crisis: the encyclical *Laudato si'* about the role of the spirituality. The article concerns the relationship between the contemporary ecological crisis and Christian spirituality according to the Pope's Francis encyclical *Laudato si'*. It presents the concept of God as the Creator and at the same time caring Host-Tutor of the world. Then it is indicated that Pope Francis sees beings created as co-constructors and co-inhabitants of this world. The third thematic area concerns depicted in *Laudato si'* causes of the current ecological crisis. These data are the basis for the presentation of the positive potential of Christian spirituality, even its necessity to successfully confront the ecological crisis.

Realizacja oczekiwań Boga wobec ludzi jako podstawowy warunek uporania się z kryzysem ekologicznym: *Laudato si'* o roli duchowości. Artykuł dotyczy relacji między współczesnym kryzysem ekologicznym a duchowością chrześcijańską w ujęciu encykliki *Laudato si'* papieża Franciszka. Przedstawiono prezentowaną w tym dokumencie koncepcję Boga jako Stwórcy i zarazem troskliwego Gospodarza-Opiekuna świata doczesnego. Następnie wskazano, że papież Franciszek widzi w bytach stworzonych współtwórców i współmieszkańców tego świata. Kolejny obszar tematyczny dotyczy ukazanych w *Laudato si'* przyczyn obecnego niebezpiecznego kryzysu ekologicznego. Dane te stanowią podstawę dla prezentacji pozytywnego potencjału duchowości chrześcijańskiej, wręcz jej niezbędności, by z powodzeniem stawić czoła kryzysowi ekologicznemu.

Keywords Christianity, ecological crisis, ecology, Pope Francis, spirituality
chrześcijaństwo, duchowość, ekologia, kryzys ekologiczny, papież Franciszek

Datowana na 24 maja 2015 roku, czyli na dzień bardzo ważnego dla chrześcijan święta, którym jest uroczystość Zesłania Ducha Świętego¹, ciesząca się znaczącym zainteresowaniem encyklika *Laudato si'* poświęcona trosce o wspólny dom² papieża Franciszka wpisuje się w szeroko zakrojone wysiłki związane ze znalezieniem rozwiązania dla często, czy wręcz powszechnie ocenianego jako krytycznie niebezpieczny dla świata i pałący kryzysu ekologicznego. Na bogate w wątki, w przemyślenia przesłanie tej encykliki składa się prezentacja misterium Boga, w tym relacji między ludźmi i Bogiem jako istotnych dla udanego stawienia czoła współczesnemu kryzysowi ekologicznemu. Niniejsze opracowanie to propozycja ukazania najważniejszych elementów tych związków.

1. BÓG: STWÓRCA I TROSKLIWY GOSPODARZ WSPÓLNEGO DOMU

W encyklice *Laudato si'* na ok. 34000 wyrazów, uwzględniając różne formy gramatyczne, słowo „Bóg” występuje ok. 140 razy, „Pan”, by mówić o osobie Bożej, ok. 30 razy, „Trójca”, by mówić o Trójcy Świętej, ok. 5 razy, „Stwórca” ok. 20 razy, „Chrystus” ok. 10 razy, „Jezus” ok. 20 razy, „Duch”, by mówić o Duchu Świętym, ok. 5 razy. Lektura tekstu pokazuje, że o Bogu papież Franciszek w *Laudato si'* pisze jeszcze częściej (np. nr 50). Dla porównania: termin „dom” pojawia się tam ok. 15 razy, „ekologia” ok. 30 razy. Doświadczenie i poznawanie przebogatego w wymiary misterium Boga – także w związku z kryzysem ekologicznym – *Laudato si'* odnosi do czterech bynajmniej nieodizolowanych względem siebie etapów: 1) przed aktem stwórczym; 2) doczesność od aktu stwórczego przed wtargnięciem w dzieje grzechu i jego negatywnych skutków; 3) doczesność negatywnie kształtowana przez grzech i zarazem przede wszystkim nadal będąca przedmiotem skutecznej miłości ze strony miłosiernego Boga; 4) wieczność zbawienia (LS, np. odpowiednio nr 65, 66; 77; 243). Mamy tu zbieżność z ważnym, zbyt mało branym pod uwagę biblijnym hymnem *Niech będzie błogosławiony Bóg i Ojciec Pana naszego Jezusa Chrystusa* (Ef 1, 3–14). Hymn i encyklikę łączy m.in., jak

¹ Franciszek, Encyklika *Laudato si'* poświęcona trosce o wspólny dom (24 maja 2015), https://w2.vatican.va/content/dam/francesco/pdf/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si_pl.pdf [dalej: LS] (18.06.2016), s. 193. Takie datowanie encykliki przedstawia się jako znaczące m.in. z tego względu, że oficjalna prezentacja *Laudato si'* miała miejsce 18.06.2015 – zob. <http://www.laudatosi.va/content/giustiziaepape/it/speciale-laudato-si.html> (5.11.2016). Na modlitwy tak formularza mszalnego przeznaczonego na wieczór w wigilię Zesłania Ducha Świętego, jak też formularza mszalnego przeznaczonego na dzień tej uroczystości składa się epikleza: „Niech zstąpi Duch Twój i odnowi ziemię” (zob. *Mszał z czytaniem*, Katowice 1987, s. 357; 362). Zob. R. Cantalamessa, *Pieśń Ducha Świętego, Rozważania na temat „Veni Creator”*, tłum. M. Przeczewski, Warszawa 2003, s. 42n.

² Wyszukiwarka Google, dostęp 2.11.2016 dla zapytania „Franciszek Laudato si” podaje ok. 28600 wyników, <https://www.google.pl/#q=Franciszek+Laudato+si>; dla „Jan Paweł II Redemptoris missio” ok. 12000, <https://www.google.pl/#q=jan+pawe%2C%82+ii+redemptoris+missio>, dla „Benedykt XVI Deus caritas est” ok. 16700 wyników, <https://www.google.pl/#q=benedykt+xvi+deus+caritas+est>; „Francis laudato si” ok. 443000, <https://www.google.pl/#q=francis+laudato+si>; „John Paul II redemptor hominis” ok. 34800, <https://www.google.pl/#q=john+paul+ii+redemptor+hominis>; „Benedict xvi deus caritas est”, ok. 92300, <https://www.google.pl/#q=benedict+xvi+deus+caritas+est>.

pokazują pierwsze ich słowa, motyw błogosławieństwa-dziękczynienia, którego adresem jest Bóg, błogosławieństwa-dziękczynienia, którego zasadność oba te teksty wiążą z Bogiem (zob. np. Ef 1, 12 i LS, nr 83). Nie ma tu miejsca np. na zakładanie śmierci Boga czy też przypisywanie Mu deistycznej obojętności lub niemocy. Bóg, stwarzając i następnie opiekując się swymi stworzeniami, realizuje swe marzenia, „projekt pokoju, piękna i pełni” (LS, nr 50).

Bóg stworzył wszystko jako bardzo dobre (LS, nr 65). W *Laudato si'* papież Franciszek zajmuje się przede wszystkim doczesnością na etapie od wyrządzającego jej szkody wtargnięcia grzechu w dzieje aż po przejście-przeprowadzenie do wieczności zbawienia. Do podstawowych cech tego etapu należy to, iż skutecznie otacza ją opieką, kieruje nią Bóg, łączy ją z sobą. „Wszechświat rozwija się w Bogu, który go całkowicie wypełnia. Istnieje zatem misterium, które trzeba podziwiać w liściu, w ścieżce, w rosie, w twarzy ubogiego. Ideałem nie jest tylko przejście ze świata zewnętrznego do wewnętrznego, by odkryć działanie Boga w duszy, ale także wyjście na spotkanie z Nim we wszystkim [...], tak jak nauczał święty Bonawentura: «Kontemplacja jest tym wznioślejsza, im bardziej człowiek odczuwa w sobie działanie Bożej łaski albo im bardziej potrafi rozpoznawać Boga w innych stworzeniach»” (LS, nr 233). Możemy myśleć „o całym wszechświecie jako otwartym na transcendencję Boga, w ramach której świat się rozwija” (LS, nr 79). Częścią tej rzeczywistości jest ziemski świat, który papież nazywa domem (zob. *Laudato si'*, nr 1, 21). Jest on mocny solidnym fundamentem: ogarnianiem, jak też obecnością w nim Boga. „[...] cała natura nie tylko objawia Boga, ale jest miejscem Jego obecności. W każdym stworzeniu zamieszkuje Jego ożywiający Duch, który nas wzywa do relacji z Nim” (LS, nr 88). „Istniejemy nie tylko dzięki mocy Boga, ale także wobec Niego i z Nim. Dlatego Go uwielbiamy” (LS, nr 72). Istniejący „nieskończony dystans” między Bogiem i stworzonym światem doczesnym, między istnieniem pełnym, właściwym Bogu i istnieniem ograniczonym, właściwym stworzeniom w doczesności nie wyklucza spotkania i bliskości (LS, nr 88). Nowy Testament podobnie wskazuje na związki między Bogiem i Jego stworzeniami za pomocą np. sformułowań typu „w Bogu”, „w Ojcu”, „w Chrystusie” i „w Duchu Świętym”, jak też wskazując na obecność Ojca, Chrystusa i Ducha Świętego w potrzebujących zbawienia³. Wspomniana bliskość wynika z miłości i jest jej przejawem. Ona „jest podstawową przyczyną całego stworzenia” (LS, nr 77) i stale towarzyszy stworzeniom. Dotyczy to także wymiaru materialnego rzeczywistości (LS, nr 84). Ostatecznie miłość ta znajdzie swój wyraz w darze wiecznej pełni życia (LS, nr 243–4). Bóg daje się poznać jako Ten, który stwarza, wyzwala, zbawia, prowadzi do pełni istnienia. Te oblicza Jego działania są związane ze sobą nierozzerwalnie i ściśle (LS, nr 73; 243–5).

Bóg dobroczynnie działa w doczesności. „Duch, nieskończona więź miłości, jest wewnętrznie obecny w sercu wszechświata, ożywiający i pobudzający nowe drogi” (LS, nr 238). „Nie ma systemów, które całkowicie zniweczyłyby otwarcie na dobro, prawdę i piękno czy też zdolność do reakcji, jaką Bóg nieustannie wzbudza w głębi naszych serc”

³ Szerzej na ten temat zob. W. Misztal, *Odnowienie i udzielenie pełni życia w Świętym Duchu Ojca i Chrystusa*, Kraków 2002, s. 54n; W. Misztal, *Człowiek – istota zamieszkała*, „Analecta Cracoviensia” 33 (2001), s. 463n.

(LS, nr 205). Można tu mówić o *creatio nova et continua*⁴. Bóg hojnie zawarł w świecie stworzonym różne dobra i powierzył ten świat człowiekowi, jednak nie w znaczeniu, jakoby zezwalałby ludziom na niszczenie świata lub by byli oni jego absolutnymi, tyranicznymi władcami: Bóg wiernie nie wycofał się tu, kiedy ludzie zaczęli grzeszyć (LS, nr 2; 4). Najpierw świat należy do samego Boga (LS, np. nr 68). On zaś „stworzył świat dla wszystkich” (LS, nr 93). „Jeśli człowiek ogłasza siebie jako niezależnego od rzeczywistości i staje się władcą absolutnym, kruszy się sama podstawa jego istnienia, ponieważ «zamiast pełnić rolę współpracownika Boga w dziele stworzenia, człowiek zajmuje Jego miejsce i w końcu prowokuje bunt natury»” (LS, nr 117). Encyklika zwraca uwagę na przewyżnianie następującego błędu, gdy chodzi o rozumienie Boga i Jego zamiarów. „Pozwala to odpowiedzieć na oskarżenie stawiane myśli judeochrześcijańskiej: mówi się, że ponieważ opis Księgi Rodzaju zachęca nas do «panowania» nad ziemią (Rdz 1, 28), więc sprzyja bezlitosnej eksploatacji natury [...]. Nie jest to poprawna interpretacja Biblii, tak jak rozumie ją Kościół” (LS, nr 67). Zaraz potem papież dodaje: „Choć to prawda, że czasami chrześcijanie błędnie interpretowali Pismo Święte, to musimy dziś stanowczo stwierdzić, iż z faktu bycia stworzonymi na Boży obraz i nakazu czynienia sobie ziemi poddaną nie można wywnioskować absolutnego panowania nad innymi stworzeniami” (LS, nr 67). Zarazem Bóg powierzył ludziom szczególną rolę, misję ludzi, obowiązki względem innych stworzeń. Porządek, jakiego źródłem i gwarantem jest tu Bóg, przedstawia się następująco: „Mogąc odpowiedzialnie korzystać z rzeczy, jesteśmy też wezwani do uznania, że inne istoty żywe mają właściwą sobie wartość wobec Boga” (LS, nr 69)⁵. Papież Franciszek pisze o kruchym świecie „z człowiekiem, któremu Bóg powierza nad nim opiekę” (LS, nr 78). Zarazem ta kruchość jest mocna nieskończeniem wielkim wsparciem. „Jeśli Bóg potrafił stworzyć wszechświat z niczego, to może też interweniować w tym świecie i pokonać wszelkie formy zła” (LS, nr 74). Ta pomoc może początkowo błędnie wydawać się np. nieznacząca (LS, nr 71). Nie oznacza to, by ludzie byli bierni, ale mamy z daru Bożego do czynienia z otwarciem się na współpracę i uzdolnieniem do niej (LS, nr 80; 102; zob. 1 Kor 15,10). Bóg się skutecznie kontaktuje z ludźmi (LS, nr 70; 77; zob. też 12; 85; 86)⁶. Relacje Boga „ze wszystkimi stworzeniami” mają charakter ojcowski i każde z nich „jest ważne w Jego oczach”, co Chrystus „przypomniął ze wzruszającą czułością” (LS, nr 96). Chrystus „może nas nauczyć troski, motywować nas do wielkodusznej pracy z czułością, aby chronić ten świat, jaki powierzył nam Bóg” (LS, nr 242). Relacje między ludźmi Bóg ukształtował w taki sposób, że są one nieoddzielne od związków ludzi z innymi stworzeniami. „Chciałbym przypomnieć, że «Bóg złączył nas tak ściśle z otaczającym światem, że pustynienie ziemi jest niejako chorobą dotykającą wszystkich, i możemy ubolewać nad wymarciem jakiegoś gatunku jak nad swoistym okaleczeniem»” (LS, nr 89). Relacje między stworzeniami z Jego woli należy kształtować według stanu sprzed wtargnięcia grzechu w dzieje: czyli mamy do czynienia z nieanulowanym prymatem łaski, świętości (LS, nr 5). Zbrodnia

⁴ Zob. np. V. Maraldi, *Lo Spirito Creatore e la novità del cosmo. Postfazione di L. Galleni*, Milano 2002, s. 9n.

⁵ Zob. *Katechizm Kościoła Katolickiego*, wyd. II, Poznań 2002, 2416.

⁶ Zob. Benedykt XVI, *Katecheza (9 listopada 2005)*, „L'Osservatore Romano” wyd. pol. 27 (2006) nr 3, s. 39.

przeciw naturze to zarazem zbrodnia przeciw ludziom, grzech, gdy chodzi o relacje z Bogiem (LS, nr 8)⁷.

Doczesny dom i jego stworzenia-mieszkańcy zostali ubogaceni według papieża Franciszka otwarciem eschatologicznym: „wszystko, co jest w nim [tzn. w doczesnym domu] dobre, zostanie zebrane na niebiańskiej uczcie” (LS, nr 244)⁸. Jest to owocem misterium wielkanocnego, które dotyczy dobroczynnie tak doczesnej teraźniejszości, jak też przyszłości: „wszystkie stworzenia materialnego wszechświata odnajdują swój prawdziwy sens w Słowie Wcielonym, ponieważ Syn Boży w swojej osobie przyjął materialny wszechświat, w który wprowadził załączek ostatecznej transformacji” (LS, nr 165)⁹. „[...] stworzenia tego świata ukazują się nam już nie jako rzeczywistości czysto naturalne, ponieważ Zmartwychwstały tajemniczo je otacza i ukierunkowuje ku pełni. Te same dzikie kwiaty i ptaki, które podziwiał swymi ludzkimi oczami, są obecnie wypełnione Jego jaśniejącą obecnością” (LS, nr 100). Bóg ustanowił doczesność jako swego rodzaju wspólne pielgrzymowanie społeczności stworzeń. Doczesny dom jest niejako w drodze do wiecznego, doskonałego domu Ojca (zob. J 14, 1–4). To pielgrzymowanie z daru Boga przekracza tak kategorię granicę, jaka oddziela doczesność od wiecznej pełni życia. „My sami nie jesteśmy ostatecznym celem wszystkich innych stworzeń. Wszystkie zmierzają wraz z nami i przez nas ku ostatecznemu kresowi, jakim jest Bóg w transcendentalnej pełni, gdzie zmartwychwstały Chrystus wszystko ogarnia i oświetla” (LS, nr 83; zob. też nr 243–4)¹⁰.

2. STWORZENIA: WSPÓŁTWÓRCY I WSPÓLMIESZKAŃCY WSPÓLNEGO DOMU

Wspólnym domem, do troski o który wzywa już tytuł encykliki *Laudato si'* i któremu zagraża kryzys ekologiczny, jest Ziemia. Buduje go i zamieszkuje nie tylko Bóg: On tak postanowił (LS, np. nr 93). Ten dom ludzie winni traktować z miłością, skoro jest on dla nich jak „siostra”, jak „piękna matka” (LS, nr 1; 21). Wspólny dom dał wszystkim stworzeniom Bóg stwórcą (LS, np. nr 65n), by następnie zaprosić wybrane z nich do współodpowiedzialności, do wspólnego pielęgnowania tego domu (LS, np. nr 14). Ludzkości została powierzona ważna misja, znacząca odpowiedzialność. Papież Franciszek przedstawia ją np. następująco: „Ponieważ człowiek, obdarzony inteligencją i miłością, pociągany jest pełnią Chrystusa, powołany jest, by przyprowadzić wszystkie stworzenia

⁷ C. P. Arand, *Tending our common home: reflections on Laudato si'*, „Concordia Journal” 41 (2015) nr 4, s. 308n; W. Jenkins, *Ecologies of Grace: Environmental Ethics and Christian Theology*, Oxford 2013, s. 102.

⁸ Zob. Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes*, 39; F. Lambiasi, *Lo Spirito Santo: mistero e presenza. Per una sintesi di pneumatologia*, Bologna 1987, s. 330n.

⁹ Zob. Jan Paweł II, Encyklika o Duchu Świętym w życiu Kościoła i świata *Dominum et Vivificantem* (18.05.1986), http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_18051986_dominum-et-vivificantem.html (8.08.2012), 50.

¹⁰ Zob. R. W. Miller, *Deep Responsibility for the Deep Future*, „Theological Studies” (online) 77 (2016) nr 2, s. 445n.

do ich Stwórcy” (LS, nr 83). Zarazem skoro świat stworzony niejako znajduje się, jego losy, w tym rozwój przebiegają, jak to ujmuje papież Franciszek, w transcendencji samego Boga (LS, nr 79), oprócz domu stworzonego ludzie i inne stworzenia mają też za dom w pewnym sensie samego Boga i świat nadprzyrodzony. Odpowiada to wizji, która w księdze Objawienia św. Jana wieńczy dzieje świata stworzonego. Ta odnosząca się do przyszłości eschatologicznej wizja nie może być jednak odseparowywana od doczesności, bo wieńczy to, co według np. J 2, 19–22, Kol 1, 12–20 i Ef 1, 3–14 już się zaczęło. „I ujrzałem odnowione [gr. *kainon*] niebo i odnowioną [gr. *kainên*] ziemię, bo pierwsze niebo i pierwsza ziemia przeminęły, i morza już nie ma. I Miasto Święte – Jeruzalem Nowe ujrzałem zstępujące z nieba od Boga, przystrojone jak oblubienica zdobna w klejnoty dla swego męża. [...] A świątyni [gr. *naon*] w nim nie dojrzałem: bo jego świątynią [gr. *naos*] jest Pan Bóg wszechmogący oraz Baranek” (Ap 21, 1–2.22). Zasadniczo gr. *kainos* znaczy nie tyle „nowo powstały” etc., ile wskazuje, że „udziałem podmiotu jest zmiana”¹¹. Grecki termin *naos* oznacza tak świątynię, jak i dom. Starotestamentowe sanktuarium – Namiot Spotkania ma strukturę domu, świątynia jerozolimską także. U narodów ościenych sytuacja przedstawia się podobnie¹². W przypadku pierwszych chrześcijan świątynia i dom stanowią jedno (zob. np. Flm 1 – 2). Dom boski niejako zawiera w sobie, dobroczynnie ogarnia dom doczesny, stanowi dla niego wzór i zarazem przeobrażającą, oczyszczającą, rozwijającą obecną w nim moc (zob. Kol 3, 3–4; LS, nr 92; 100).

W przypadku Ziemi jako domu mamy, z teologicznego punktu widzenia, w *Laudato si'* do czynienia przede wszystkim z częścią doczesności (zob. LS nr 243). Tak wyodrębnione czas i przestrzeń, jak zostało wcześniej pokazane, nie są obce Bogu. Doczesną Ziemię i jej mieszkańców Bóg obdarza miłością i otacza troską. Mieszkańcami tego domu są nie tylko katolicy, nie tylko chrześcijanie, ale cała ludzkość (LS, nr 3). Jednak mieszkańców jest więcej. Trzymając się terminologii, która składa się na *Laudato si'*, są to także np. kwiaty, trawy (LS, nr 1), ujmując szerzej rośliny, zwierzęta nimi się żywiące, zwierzęta mięsożerne (LS, nr 22), niejako również woda, powietrze, środowisko naturalne, środowisko tworzone przez człowieka (LS, np. nr 2, 21)¹³. Także one są przedmiotem miłości, troski (LS, nr 36). Także one mają swą wartość, godność¹⁴. Ten dom zalicza się, z winy ludzi, do grupy najbardziej zaniedbanych, ubogich, czyli do kategorii, o której często papież Franciszek wspomina, troszczy się (LS, np. nr 2; 25; 29).

Wspólny dom jest zagrożony z winy zamieszkujących go ludzi (LS, np. nr 2), a przecież został on im powierzony, by się o niego troszczyli bez egoizmu, z miłością (LS, np. nr 5). Skoro jednak, dokładniej ujmując, kryzys ekologiczny w ostatecznym rozrachunku wynika z grzeszności ludzi i tym samym negatywnych zmian w ich relacjach z Bogiem (LS, np. nr 66), to ludzie nie są tu jedynymi winnymi. Wśród ludzi jako

¹¹ Zob. np. M. Lubomirski, *Il ruolo dello Spirito Santo nel passaggio dall'uomo vecchio all'uomo nuovo secondo san Paolo*, Roma 1988, s. 93, przyp. 127; B. Byrne, *A Pauline Complement to Laudato si'*, „Theological Studies” (online), 77 (2016) nr 2, s. 308n.

¹² Zob. np. W. Misztal, *Sanktuarium pełni czasu*, „Kielecki Przegląd Diecezjalny” 4 (2000), s. 387n.

¹³ Zob. C. Z. Peppard, *Hydrology, Theology, and Laudato si'*, „Theological Studies” (online) 77 (2016) nr 2, s. 421n.

¹⁴ Zob. D. Edwards, „*Sublime Communion*”: *The Theology of the Natural World in Laudato si'*, „Theological Studies” (online) 77 (2016) nr 2, s. 377n.

mieszkańców wspólnego domu mamy do czynienia także z postaciami, które odgrywają tutaj pozytywną rolę. Papież Franciszek nie jest osamotniony. Powołuje się on parę razy np. na czczonych w Kościele katolickim z okresu starożytności św. Justyna (LS, przyp. 80), św. Bazylego Wielkiego (LS, np. nr 77), św. Wincentego z Lerynu (LS, przyp. 98), ze średniowiecza św. Franciszka z Asyżu (LS, np. nr 1) i kilka razy na św. Tomasza z Akwinu (LS, np. nr 86) i św. Bonawenturę (LS, np. nr 11) oraz żyjącego w XVI wieku św. Jana od Krzyża (LS, nr 23). Ok. czterdzieści razy papież Franciszek powołuje się na św. Jana Pawła II (LS, np. nr 5), kilka razy bł. Pawła VI (LS, np. nr 4). Papież Benedykt XVI został wymieniony ok. trzydziestu razy (LS, np. nr 6). Mamy też kilka odwołań do Soboru Watykańskiego II (np. LS, nr 80), do *Katechizmu Kościoła Katolickiego* (LS, np. nr 69), ponad piętnaście razy do nauczania katolickich episkopatów lokalnych (LS, np. nr 85), ok. dziesięciu do Papieskiej Rady Iustitia et Pax (LS, np. nr 50). Został wymieniony katolicki średniowieczny świecki poeta Dante Alighieri (LS, nr 77), z prawie współczesnych katolickich czy szerzej związanych z chrześcijaństwem myślicieli znanych na forum światowym kilka razy Romano Guardini (LS, np. nr 203), jeden raz o Pierre Teilhard de Chardin (LS, przyp. 53), jeden raz protestant Paul Ricoeur (LS, przyp. 59). Parę razy został wymieniony współczesny patriarcha prawosławny Bartłomiej I (LS, np. nr 7). Jeden raz mamy odniesienie, i to pozytywne, do przedstawiciela sufizmu, Allego Al-Khawwasa (LS, przyp. 159). Powyższa „lista” jest ważna m.in. już z tego względu, iż szeroko rozumiana kwestia ekologiczna, pozytywny stosunek do innych niż ludzie stworzeń zamieszkujących Ziemię wydaje się współcześnie postrzegany i przestawiany, upraszczając, m.in. jako w przeszłości i w sumie także obecnie obcy religiom (może nawet z konotacją, że mamy do czynienia z ich strony nie tylko z obojętnością, ale wręcz z wrogością), zwłaszcza chrześcijaństwu (LS, nr 67), może z wyjątkiem św. Franciszka z Asyżu¹⁵. Takie rozumienie sytuacji w świetle *Laudato si'* przedstawia się jako uogólniające i stąd błędne, i encyklika ta może pod tym względem przyczynić się do przewyżczenia niejednego uprzedzenia czy bezpodstawnego oskarżenia.

3. KRYZYS EKOLOGICZNY JAKO ZAGROŻENIE DLA WSPÓLNEGO DOMU: PRZYCZYNY

We wspólnym domu człowiek nie ma być bierny, lecz aktywny. Oddziaływanie człowieka na inne stworzenia nie musi być ani neutralne, ani złe. „[...] ludzka interwencja, która zapewnia roztropny rozwój stworzenia, jest najbardziej adekwatną formą zatroszczenia się o nie, ponieważ zakłada przyjęcie postawy narzędzia Boga, aby pomagać w wyłanianiu się potencjalności, jakie On sam wypisał w rzeczach” (LS, nr 14)¹⁶. Uściślenie to jest ważne, by zrozumieć *Laudato si'*. Trzeba także mieć na uwadze, że kryzys ekologiczny

¹⁵ Zob. X. J. Zhang, *How St. Francis influenced Pope Francis's Laudato si'*, „Cross Currents” 66 (2016) nr 1, s. 45n; J. Zizioulas, *A Comment on Pope Francis' Encyclical Laudato si'*, „The Greek Orthodox Theological Review” 60 (2015) nr 3–4, s. 189n.

¹⁶ D. P. Castillo, *Integral Ecology as a Liberationist Concept*, „Theological Studies” (online) 77 (Jun 2016) nr 2, s. 356n.

nie jest jedynym poważnym zagrożeniem dla wspólnego domu, dla jego mieszkańców (LS, np. nr 3, 57). Jednak obecnie i na dłuższą metę przedstawia się on jako szczególnie niebezpieczny (LS, nr 25, 32; zob. też nr 4). Przyczyniają się do niego poszczególni ludzie, jak też grupowo, nawet w skali globalnej (LS, np. nr 8, 23). Wynika on z zaniedbań ze strony „możnych tego świata, ale również z powodu braku zainteresowania pozostałych” ludzi (LS, nr 14). Stanowi jedno z kryzysem społecznym (LS, nr 139). Kryzys ekologiczny „jest ujawnieniem się lub zewnętrznym przejawem kryzysu etycznego, kulturowego i duchowego nowoczesności” (LS, nr 119)¹⁷. Do przyczyn kryzysu ekologicznego należy błędne pojmowanie życia i ludzkiej aktywności: postawa konsumpcjonizmu (LS, nr 55), wygodnictwo, obojętność, ślepa wiara w środki techniczne (LS, nr 14), krótkowzroczne pojmowanie „gospodarki i działalności handlowej oraz produkcji” (LS, nr 32; zob. też nr 101). Kryzys ekologiczny wynika z braku kontroli nad ludzkim postępowaniem, z nierozważnego korzystania ze środowiska naturalnego, z porównywalnego do eksplozji rozwoju cywilizacji przemysłowej (LS, nr 8). Do utrwalania się czy wręcz pogłębiania kryzysu ekologicznego przyczynia się też rozwijająca się „ekologia powierzchowna czy pozorna, która umacnia pewną ośpałość i bezmyślną nieodpowiedzialność” (LS, nr 59)¹⁸. Przyczyną jest obojętność czy krótkowzroczność intelektualna: „Brak troski o ograniczenie szkód wyrządzanych przyrodzie oraz konsekwencje ekologiczne decyzji są jedynie widocznym odzwierciedleniem braku zainteresowania tym, by przyjąć orędzie, jakie natura ma wypisane w swoich strukturach” (LS, nr 117). To samo należy powiedzieć o ludzkim egoizmie wobec ludzi i innych stworzeń, co prowadzi do utrwalenia czy wręcz eskalacji kryzysu ekologicznego. Egoizm wobec ludzi przybiera m.in. następującą postać: „gdzie indziej utworzono «ekologiczne» osiedla mieszkaniowe, jedynie do dyspozycji niewielu, gdzie usiłuje się zabraniać dostępu innym, aby nie zakłócili sztucznego spokoju” (LS, nr 45); „Żyją i dumają w luksusowych warunkach, które są poza zasięgiem większej części ludności świata. Ten brak fizycznego kontaktu i spotkania, któremu nieraz towarzyszy dezintegracja naszych miast, sprzyja znieczulaniu sumień i ignorowaniu części rzeczywistości w stronniczych analizach. Czasem współistnieje to z językiem ekologicznym. Jednakże nie możemy dziś nie uznać, że **prawdziwe podejście ekologiczne zawsze staje się podejściem społecznym**, które musi włączyć sprawiedliwość w dyskusje o środowisku, aby usłyszeć **zarówno wołanie ziemi, jak i krzyk biednych**” (LS, nr 49). O egoizmie względem innych stworzeń papież Franciszek pisze np. następująco: „Kościół nie mówi dziś, upraszczając, że inne stworzenia są całkowicie podporządkowane dobru człowieka, jak gdyby nie miały one wartości samej w sobie i jakbyśmy mogli nimi dysponować do woli. Zatem biskupi niemieccy wyjaśnili, że «w odniesieniu do innych stworzeń można by mówić o priorytecie być przed być użytecznym» [...]. Katechizm kwestionuje bardzo bezpośrednio i zdecydowanie to, co byłoby wypaczonym antropocentryzmem: «Każde stworzenie posiada swoją własną dobroć i doskonałość [...]. Różne stworzenia, [...] w ich własnym bycie, odzwierciedlają,

¹⁷ Zob. J. Łukomski, *Próba zbudowania chrześcijańskiej etyki środowiska naturalnego*, wyd. II, Kielce 2000, s. 99n; N. Niemandt, *Ecodomy in mission: the ecological crisis in the light of recent ecumenical statements*, „Verbum et Ecclesia” 36 (2015) nr 3, s. 25.

¹⁸ J. F. Cassel, *Environmental Ethics*, Minneapolis 1971, s. 133n.

każde na swój sposób, jakiś promień nieskończonej mądrości i dobroci Boga. Z tego powodu człowiek powinien szanować dobroć każdego stworzenia» (LS, nr 69).

Jak zostało już zaznaczone, kryzys ekologiczny ma ważne przyczyny etyczne i duchowe (LS, nr 9), w tym takie jak niewłaściwe rozumienie chrześcijaństwa, obojętność czy wrogość wobec religii, ich potencjału (LS, nr 62–3). W takim razie podstawowe znaczenie ma to, że kryzys ekologiczny z teologicznego punktu widzenia w swej istocie stanowi konsekwencję grzeszności człowieka: „grzech ukazuje się dziś z całą swą niszczącą mocą w wojnach, różnych formach przemocy i znęcania się, opuszczeniu najsłabszych i w niszczeniu przyrody” (LS, nr 66). Różne przyczyny kryzysu ekologicznego wywodzą się w tym sensie z jednej i zbiegają się w jednej jego przyczynie. Mamy tu podstawową wskazówkę także, gdy chodzi o uporanie się z nim. O ile nie oznacza to, by lekceważyć inne przyczyny, z pewnością zaś stanowi także warunek integralnego podejścia do kryzysu ekologicznego (LS, np. nr 11, 15, 62, 138, 143)¹⁹. „Uwzględniając złożoność kryzysu ekologicznego i jego wielu przyczyn, musimy uznać, że jeden jedyny sposób interpretowania i przekształcania rzeczywistości nie przynosi rozwiązań” (LS, nr 63). Następnie papież Franciszek następująco pisze o skutkach niezbędnej tutaj, szeroko zakrojonej współpracy: „Konieczne jest również odwołanie się do różnorodnego bogactwa kulturowego narodów, sztuki i poezji, do życia wewnętrznego i duchowości. Jeśli naprawdę chcemy budować ekologię pozwalającą nam naprawić to wszystko, co zniszczyliśmy, to nie można pomijać żadnej dziedziny nauki i mądrości, także religijnej, z jej specyficznym językiem. Ponadto Kościół katolicki jest otwarty na dialog z myślą filozoficzną, a to pozwala mu tworzyć różne syntezy wiary i rozumu” (LS, nr 63)²⁰.

4. KRYZYS EKOLOGICZNY I OCZEKIWANIA BOGA WOBEC LUDZI: NIEZBĘDNY POTENCJAŁ DUCHOWOŚCI

W *Laudato si'* papież Franciszek charakteryzuje obecną sytuację m.in. następująco. Żyjemy w epoce zamieszania postmodernistycznego. Ludzkości nie udaje się odnaleźć „nowego zrozumienia samej siebie”. Ono zaś mogłoby ludzkość ukierunkować. Problem dotyczy ludzkiej tożsamości i dręczy ludzkość. Na sytuację składają się też napięcie i zarazem bierność: mamy „zbyt wiele środków” w stosunku do „niewielkich i rachitycznych aspiracji” (LS, nr 203). Na takie położenie składa się niedocenaenie duchowości: mamy tu wskazanie, co stanowi warunek dla uporania się z kryzysem ekologicznym. Wyzwania ekologiczne mają jako podstawowe przyczyny etyczne i duchowe, co ukierunkowuje na szukanie rozwiązań „nie tylko w technice, ale także w przemianie człowieka, ponieważ w przeciwnym razie zmagać się będziemy jedynie

¹⁹ Zob. J. E. D. Alves, *A encíclica Laudato si': ecologia integral, gênero e ecologia profunda*, „Horizonte” 13 (2015) nr 13, s. 1315n.

²⁰ Zob. C. E. Deane-Drummond, *Laudato si' and the Natural Sciences: an Assessment of Possibilities and Limits*, „Theological Studies” (online) 77 (2016) nr 2, s. 395n.

z objawami” (LS, nr 9; zob. też nr 66)²¹. Dynamika narastania zagrożenia ekologicznego w istocie rzeczy przedstawia się (papież Franciszek czyni tu swoimi słowa swego poprzednika) następująco: „Na świecie jest coraz więcej [...] zewnętrznych pustyń, ponieważ pustynie wewnętrzne stały się tak rozległe” (LS, nr 217). W przypadku istoty ludzkiej posiadana przez nią „wolność ulega wypaczeniu, kiedy powierza się ją ślepych siłom podświadomości, doraźnym potrzebom, egoizmowi i brutalnej przemocy. W tym sensie jest zagrożona i bezbronna wobec swojej własnej mocy, która nieustannie rośnie, nie mając właściwych narzędzi jej kontroli. Może dysponować powierzchownymi mechanizmami, niemniej należy stwierdzić, że brak jej dziś odpowiednio solidnej etyki, kultury i duchowości” (LS, nr 105). W ostatecznym rozrachunku tak związany z nowoczesnością i zaawansowanym rozwojem cywilizacyjnym, naukowym, technologicznym etc. groźny kryzys ekologiczny ma przyczyny w niedomaganiach ludzkiej duchowości. „[...] ludzka egzystencja opiera się na trzech podstawowych relacjach ściśle ze sobą związanych: na relacji z Bogiem, z innymi ludźmi i z ziemią. [...] te trzy istotne relacje uległy zerwaniu nie tylko zewnętrznie, ale również w nas samych. Tym zerwaniem jest grzech. Harmonia między Stwórcą, ludzkością a całym stworzeniem została zniszczona, ponieważ człowiek usiłował zająć miejsce Boga, odmawiając uznania siebie za ograniczone stworzenie. Fakt ten wypaczył także naturę przykazania, by «panować» nad ziemią [...] oraz «uprawiać ją i doglądać jej»” (LS, nr 66)²². Pomyślnie stawienie czoła kryzysowi ekologicznemu za *conditio sine qua non* ma – i to w wymiarze globalnym – kierowanie się wspólnym dobrem i dialog nieodłączny od „cierpliwości, ascezy i wielkoduszności” (LS, nr 201). Papież Franciszek pisze też o kulturze ekologicznej, która winna być „innym spojrzeniem, myślą, polityką, programem edukacyjnym, stylem życia i duchowości, które nadawałyby kształt sprzeciwowi wobec ekspansji paradygmatu technokratycznego” (LS, nr 111). Oznacza to, że naprawa i pomyślny rozwój duchowości są możliwe, niezbędne i że należy o nie zadbać; także gdy chodzi o pomyślność doczesną²³.

Określenie „duchowość”, podobnie jak szereg innych ważnych terminów, jest wieloznaczne. W przypadku encykliki *Laudato si'* jest on rozumiana w znaczeniu chrześcijańskim: są to uświadomione, lepiej czy gorzej układające się, wymagające dużej troski związki potrzebującego zbawienia z Bogiem, a na tej podstawie z bliźnimi, z danym przez Boga otoczeniem²⁴. „Nie uciekamy od świata ani nie zaprzeczamy naturze, kiedy chcemy spotykać się z Bogiem” (LS, nr 235). „Wszystko jest połączone, a to nas zachęca do dojrzewania w duchowości globalnej solidarności, która emanuje z tajemnicy Trójcy

²¹ Zob. też Franciszek, Lettera per l'istituzione della Giornata Mondiale di Preghiera per la Cura del Creato 1° settembre.

²² Zob. Franciszek, Messaggio la celebrazione della Giornata Mondiale di Preghiera per la Cura del Creato 1 settembre 2016, nr 2; A. Llano, *El cuidado de la naturaleza, refugio viviente*, „Scripta Theologica” 48 (2016) nr 2, s. 439n.

²³ Zob. L. Galleni, *Postazione: scienza-e-teologia, il progetto del terzo millennio*, w: V. Maraldi, *Lo Spirito Creatore e la novità del cosmo*, Milano 2002, s. 279; M. Carbajo Núñez, *Global Ethical Challenges in the Light of the Encyclical Laudato si' and the Jubilee of Mercy*, „Antonianum” 91 (2016) nr 2, s. 335n.

²⁴ Co do innych współcześnie rozpowszechnionych sposobów rozumienia duchowości zob. np. J. Mariański, *Sekularyzacja, desekularyzacja, nowa duchowość. Studium socjologiczne*, Kraków 2013, s. 113n.

Świętej” (LS, nr 241)²⁵. Tak rozumiana duchowość wywiera pozytywny, np. terapeutyczny wpływ na życie poszczególnych ludzi, jak też w wymiarze społecznym. „Najlepszym sposobem postawienia człowieka na właściwym mu miejscu i skończenia z jego roszczeniami do bycia absolutnym władcą ziemi jest ponowne przypomnienie postaci Ojca Stworzyciela i jedynego Pana świata” (LS, nr 75). Uświadomienie sobie dobroczynnej obecności Boga w świecie ma potencjał, by pozytywnie przemienić stosunek człowieka do innych bytów. „W każdym stworzeniu zamieszkuje Jego ożywiający Duch, który nas wzywa do relacji z Nim [...]. Odkrycie tej obecności pobudza w nas rozwój «cnót ekologicznych»” (LS, nr 88; zob. nr 225). Duchowość ma duże znaczenie praktyczne: także gdy chodzi o kształtowanie doczesności. Błędy w rozumieniu jej podstaw i dalej opieranie się tu na błędach jako na źródle inspiracji dla ludzkiego myślenia i postępowania mają wielorakie znaczenie, także gdy chodzi o właściwe lub błędne szukanie sposobów uporania się z kryzysem ekologicznym i w tym kontekście również z zarzutami stawianymi chrześcijaństwu (LS, nr 67). *Laudato si'* zwraca też uwagę na potrzebę dokonania korekty, gdy chodzi o duchowość chrześcijańską, stawiane wzorce i faktyczne postawy i to także w przypadku chrześcijan, którzy pozytywnie się wyróżniają: „niektórzy zaangażowani chrześcijanie i ludzie modlitwy pod pretekstem realizmu i pragmatyzmu często drwią z troski o środowisko naturalne. Inni są bierni, niechętnie zmieniają swoje przyzwyczajenia i stają się niespójni wewnętrznie. Brakuje im zatem nawrócenia ekologicznego, które wiąże się z rozwijaniem wszystkich konsekwencji ich spotkania z Jezusem w relacjach z otaczającym ich światem. Życie powołaniem, by być obrońcami dzieła Bożego, jest istotną częścią życia uczciwego, nie zaś czymś opcjonalnym, ani też drugorzędnym elementem doświadczenia chrześcijańskiego” (LS, nr 217). Dostrzeganie innych bytów, wchodzenie z nimi w związki to naśladowanie samego Boga, jak też ludzi, którzy najbardziej się do Niego zbliżyli (LS, nr 240; 10). Mamy tu do czynienia z niebagatelnym potencjałem, z możliwością rozwoju osoby ludzkiej. „Byt ludzki [...] tym bardziej się rozwija, tym bardziej dojrzewa i tym bardziej się uświęca, im bardziej wchodzi w relacje, przekraczając siebie, aby żyć w komunii z Bogiem, z innymi i ze wszystkimi stworzeniami. W ten sposób przyjmuje w swoim życiu ową dynamikę trynitarną, jaką Bóg w nim odcisnął od początku jego istnienia. Wszystko jest połączone, a to nas zachęca do dojrzewania w duchowości globalnej solidarności, która emanuje z tajemnicy Trójcy Świętej” (LS, nr 240). Został też podjęty, bogaty chlubną historią, temat naśladowania Chrystusa. Jeśli grzech niszczy także relacje człowieka z innymi stworzeniami, to nawrócenie jako owoc współdziałania Podmiotu boskiego i podmiotu ludzkiego, będąc naśladowaniem Chrystusa, czyli naśladowaniem doskonałości samego Boga, także dotyczy uzdrowienia i pozytywnego rozwoju relacji między ludźmi i innymi stworzeniami. „Różne treści naszej wiary [...] pomagają ubogacić sens tego nawrócenia [...]. Kiedy czytamy w Ewangelii, jak Jezus mówi o ptakach, że «żaden z nich nie jest zapomniany w oczach Bożych» (Łk 12, 6), to czy będziemy zdolni do znęcania się nad nimi i wyrządzania im zła? Zachęcam wszystkich chrześcijan, aby ukazali jasno ten wymiar swojego nawrócenia, pozwalając, by moc i światło otrzymanej łaski obejmowały także

²⁵ Zob. R. Marx, „Everything is connected”: On the Relevance of an Integral Understanding of Reality in „*Laudato si'*”, „Theological Studies” (online) 77 (2016) nr 2, s. 300n.

relacje z innymi istotami i otaczającym światem, budząc owo cudowne braterstwo z całym stworzeniem” (LS, nr 221). Skoro Chrystus podziwiał przyrodę, to „może nas nauczyć troski, motywować nas do wielkodusznej pracy z czułością, aby chronić ten świat, jaki powierzył nam Bóg” (LS, nr 242). Papież przez swe nauczanie skłania do oczyszczenia z nieporozumień i przyzwyczajęń pojmowania ascezy. Już gr. *askêsis* wskazuje na zaangażowanie się, by dojść do doskonałości. Patriarcha Bartłomiej wysunął propozycję, „byśmy przeszli od konsumpcji do poświęcenia, od chciwości do wielkoduszności, od marnotrawstwa do zdolności dzielenia się, do ascezy, która «oznacza uczenie się dawania, a nie po prostu rezygnowania»” (LS, nr 9). Takie dążenie do doskonałości to zarazem radykalne wyrzeczenie się „czynienia z rzeczywistości jedynie przedmiotu użytku i panowania” (LS, nr 11). Człowiek nie ma być więc bierny. Na duchowość, którą promuje *Laudato si'*, jako istotny wątek składa się współdziałanie człowieka z Bogiem (zob. np. 1 Kor 15, 10; LS, nr 80). Na aktywność człowieka, na jego współdziałanie z Bogiem składa się kształtowanie duchowości²⁶. Kierunek wskazuje m.in. nauczanie papieskie dotyczące nawrócenia ekologicznego i duchowości ekologicznej. Jak takie ukierunkowanie jest ważne, według papieża pokazuje to, iż nawróceniu ekologicznemu zostały poświęcone wyodrębnione jako podrozdział numery 216–221, zaś duchowości ekologicznej rozdział VI encykliki.

„Kryzys ekologiczny jest wezwaniem do głębokiego wewnętrznego nawrócenia” (LS, nr 217). Samo nawrócenie ekologiczne – papież Franciszek nawiązuje tu do mało znanego wątku składającego się na nauczanie Jana Pawła II (LS, nr 5) – jest rozumiane pozytywnie, czyli mamy do czynienia z korektą względem potocznego, zubożonego rozumienia nawrócenia, co odpowiada np. koncepcji *metanoi* jako osiągnięcia wyższego poziomu świadomości, miłości, istnienia, nie zaś powrotu do choćby najlepszego stanu z przeszłości²⁷ – jako rozwijanie zdolności udzielonych przez Boga i tym samym promowanie kreatywności, entuzjazmu, ducha ofiarowania się Bogu w sposób Jego godny, przyjemny dla niego (zob. Rz 12, 1; LS, nr 220)²⁸. Jest to zbieżne z następującymi słowami: „Świat to coś więcej niż problem do rozwiązania, jest radosną tajemnicą, którą podziwiamy w zachwycie, oddając chwałę Bogu” (LS, nr 12). Duchowość ekologiczną można rozumieć jako udostępnianie współczesnemu światu wielkich i cennych zasobów „duchowości chrześcijańskiej, wypracowanej w ciągu dwudziestu wieków doświadczeń osobistych i społecznych, stanowi wspaniały wkład, jaki można wnieść w wysiłek odnowienia ludzkości” (LS, nr 216). Dalej wyjaśnienie dotyczące duchowości ekologicznej zawierają następujące słowa: „Chodzi nie tyle o mówienie o ideach, ile przede wszystkim o motywację wypływającą z duchowości, aby umacniać pasję na rzecz troski o świat. Nie będzie bowiem możliwe zaangażowanie w rzeczy wielkie jedynie w oparciu o wspaniałe doktryny, bez pewnej mistyki, zachęcającej nas, bez «wewnętrznego

²⁶ Zob. J. M. Maldamé, *L'encyclique du pape François sur l'écologie une clarification et une invitation à agir*, „Bulletin de Littérature Ecclésiastique” 117 (2016) nr 2, s. 46n.

²⁷ Zob. np. W. Misztal, *Duchowość chrześcijan w świetle listów Pawłowych: związki z Bogiem*, Kraków 2010, s. 61n.

²⁸ Zob. T. S. Albareda, *Aportaciones de la Laudato si' en el contexto de la Agenda 2030 para el Desarrollo Sostenible*, „Scripta Theologica” 48 (2016) nr 2, s. 446n; N. Ormerod, C. Vanin, *Ecological Conversion: What Does it Mean?*, w: „Theological Studies” (online) 77 (2016) nr 2, s. 328n.

poruszenia dającego impuls, motywującego, dodającego odwagi i nadającego sens działalności osobistej i wspólnotowej» (LS, nr 216). W kontekście stawiania czoła kryzysowi ekologicznemu papież Franciszek ukazuje potencjał właściwy takim znanym, tradycyjnym, sprawdzonym w ciągu wieków wymiarom duchowości chrześcijańskiej jak współdziałanie z łaską Bożą, otwarcie się na nią (LS, nr 245) doświadczenie głębokiej i trwałej radości i pogody ducha, wolność od zachłanności, spójność wewnętrzna, docenianie każdej chwili, wszystkiego, spełnienie osobiste (LS, nr 222), modlitwa, w tym dziękczynna, jako wyraz jedności, wdzięczności, solidarności (LS, nr 169; 227)²⁹, niedziela wraz z uczestnictwem w Eucharystii jako możliwość „uzdrowienia relacji człowieka z Bogiem, z samym sobą, z innymi i ze światem”, którą papież Franciszek przedstawia jako porękę „ostatecznego przemienienia całej rzeczywistości stworzonej” (LS, nr 237), sumienna realizacja swych obowiązków, swej pracy (LS, nr 80, 127, 132, 232)³⁰.

„Stwórca nas nie opuszcza, nigdy nie cofa się w swoim planie miłości, nie żałuje, że nas stworzył. Ludzkość jest jeszcze zdolna do współpracy w budowaniu naszego wspólnego domu” (LS, nr 13). W świetle *Laudato si'* duchowość, rozumiana jako nadanie właściwego kształtu ludzkim relacjom z Bogiem i bliźnimi, stanowi zasadniczy klucz umożliwiający przezwyciężenie kryzysu ekologicznego i szerszej owocną współtwórcę ze strony ludzi w trosce o wspólny doczesny dom (LS, np. nr 63, 216, 222). Składają się na nią, jako wyraz miłości, np. otwarcie się na Boga i na inne byty, nawrócenie, asceza, wzrost duchowy, naśladowanie Chrystusa, współpraca z Bogiem i z innymi, solidarność, modlitwa. Papież Franciszek tłumaczy znaczenie duchowości i składających się na nią praktyk, m.in. wskazując na ich aktualność oraz pozytywne związki z przezwyciężaniem kryzysu ekologicznego. Pokazuje, że w ten sposób może urzeczywistnić się następujący proces: „jesteśmy wezwani, aby być narzędziami Boga Ojca, żeby nasza planeta była tym, co On wymarzył, stwarzając ją, i by odpowiadała na Jego projekt pokoju, piękna i pełni” (LS, nr 50).

LITERATURA

Albareda T. S., *Aportaciones de la „Laudato si'” en el contexto de la Agenda 2030 para el Desarrollo Sostenible*, „Scripta Theologica” 48 (2016) nr 2, s. 443–462.

Alves J. E. D., *A encíclica „Laudato si'”: ecologia integral, gênero e ecologia profunda*, „Horizonte” 13 (2015) nr 13, s. 1315–1344.

Benedykt XVI, *Katecheza (9 listopada 2005)*, „L'Osservatore Romano”, wyd. pol. 27 (2006) nr 3, s. 39–40.

²⁹ Zob. R. Nęcek, *Edukacja medialna w nauczaniu społecznym papieża Franciszka. Wprowadzenie: kardynał Luis H. Villalba*, Kraków 2016, s. 43n.

³⁰ Zob. G. Moore, *Let Justice Find a Voice: Reflections on the Relationship between Worship and Justice*, „Worship” 90 (2016) nr 3, s. 206n.

Arand C. P., *Tending our common home: reflections on „Laudato si’”*, „Concordia Journal” 41 (2015) nr 4, s. 307–318

Byrne B., *A Pauline Complement to „Laudato si’”*, „Theological Studies” (online) 77 (2016) nr 2, s. 308–327.

Cantalamesa R., *Pieśń Ducha Świętego, Rozważania na temat „Veni Creator”*, tłum. M. Przechowski, Warszawa 2003.

Carbajo Núñez M., *Global Ethical Challenges in the Light of the Encyclical „Laudato si’” and the Jubilee of Mercy*, „Antonianum” 91 (2016) nr 2, s. 333–360.

Cassel J. F., *Environmental Ethics*, Minneapolis 1971.

Castillo D. P., *Integral Ecology as a Liberationist Concept*, „Theological Studies” (online) 77 (Jun 2016) nr 2, s. 353–376.

Deane-Drummond C. E., *„Laudato si’” and the Natural Sciences: an Assessment of Possibilities and Limits*, „Theological Studies” (Online) 77 (2016) nr 2, s. 392–415.

Edwards D., *„Sublime Communion”: The Theology of the Natural World „Laudato si’”*, „Theological Studies” (Online) 77 (2016) nr 2, s. 377–391.

Franciszek, Encyklika *Laudato si’* poświęcona trosce o wspólny dom (24 maja 2015), https://w2.vatican.va/content/dam/francesco/pdf/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si_pl.pdf (18.06.2016).

Franciszek, Lettera per l’istituzione della *Giornata Mondiale di Preghiera per la Cura del Creato* 1° settembre (6.0815), http://w2.vatican.va/content/francesco/it/letters/2015/documents/papa-francesco_20150806_lettera-giornata-cura-creato.html (20.11.2016).

Franciszek, Messaggio la celebrazione della Giornata Mondiale di Preghiera per la Cura del Creato 1 settembre 2016 (6.08.2016), http://w2.vatican.va/content/francesco/pl/messages/pont-messages/2016/documents/papa-francesco_20160901_messaggio-giornata-cura-creato.html (5.11.2016).

Jan Paweł II, Encyklika o Duchu Świętym w życiu Kościoła i świata *Dominum et Vivificantem* (18.05.1986), http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_18051986_dominum-et-vivificantem.html (8.08.2012).

Galleni L., *Postazione: scienza-e-teologia, il progetto del terzo millennio*, w: V. Maraldi, *Lo Spirito Creatore e la novità del cosmo*, Milano 2002, s. 249–279.

Jenkins W., *Ecologies of Grace: Environmental Ethics and Christian Theology*, Oxford 2013.

Katechizm Kościoła katolickiego, wyd. II, Poznań 2002.

Lambiasi F., *Lo Spirito Santo: mistero e presenza. Per una sintesi di pneumatologia*, Bologna 1987.

Llano A., *El cuidado de la naturaleza, refugio viviente*, „Scripta Theologica” 48 (2016) nr 2, s. 429–441.

Lubomirski M., *Il ruolo dello Spirito Santo nel passaggio dall’uomo vecchio all’uomo nuovo secondo san Paolo*, Roma 1988.

Łukomski J., *Próba zbudowania chrześcijańskiej etyki środowiska naturalnego*, wyd. II, Kielce 2000.

Maldamé J. M., *L’encyclique du pape François sur l’écologie une clarification et une invitation a agir*, „Bulletin de Littérature Ecclésiastique” 117 (2016) nr 2, s. 43–67.

Maraldi V., *Lo Spirito Creatore e la novità del cosmo*, Postfazione di L. Galleni, Milano 2002.

Mariański J., *Sekularyzacja, desekularyzacja, nowa duchowość. Studium socjologiczne*, Kraków 2013.

Marx R., *„Everything is connected”: On the Relevance of an Integral Understanding of Reality in Laudato si’*, „Theological Studies” (Online) 77 (2016) nr 2, s. 295–307.

Miller R. W., *Deep Responsibility for the Deep Future*, „Theological Studies” (Online) 77 (2016) nr 2, s. 436–465.

Misztal W., *Człowiek – istota zamieszkała*, „Analecta Cracoviensia” 33 (2001), s. 463–487.

- Misztal W., *Duchowość chrześcijan w świetle listów Pawłowych: związki z Bogiem*, Kraków 2010.
- Misztal W., *Odnowienie i udzielenie pełni życia w Świętym Duchu Ojca i Chrystusa*, Kraków 2002.
- Misztal W., *Sanktuarium pełni czasu*, „Kielecki Przegląd Diecezjalny” 4 (2000), s. 387–403.
- Moore G., *Let Justice Find a Voice: Reflections on the Relationship between Worship and Justice*, „Worship” 90 (2016) nr 3, s. 206–224.
- Nęcek R., *Edukacja medialna w nauczaniu społecznym papieża Franciszka*, Kraków 2016.
- Niemandt N., *Ecodomy in mission: the ecological crisis in the light of recent ecumenical statements*, „Verbum et Ecclesia” 36 (2015) nr 3, s. 21–45.
- Ormerod N., Vanin C., *Ecological Conversion: What Does it Mean?*, „Theological Studies” (Online), 77 (2016) nr 2, s. 328–352.
- Peppard C. Z., *Hydrology, Theology, and Laudato si'*, w: „Theological Studies” (Online), 77 (2016) nr 2, s. 416–435.
- Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes* (7.12.1965), w: *Sobór Watykański II. Konstytucje. Dekrety. Deklaracje. Tekst polski. Nowe tłumaczenie*, Poznań 2002, s. 526–606.
- Zhang, X. J., *How St. Francis influenced Pope Francis' „Laudato si'”*, „Cross Currents” 66 (2016) nr 1, s. 42–56.
- Zizioulas J., *A Comment on Pope Francis' Encyclical „Laudato si'”*, „The Greek Orthodox Theological Review” 60 (2015) nr 3–4, s. 184–191.